

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА І ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АНТОНА САМІЙЛОВИЧА ЧЕРЕВАНЯ У РОСІЇ

Дане дослідження про Череваня Антона Самійловича, першого доктора історичних наук, професора на Полтавщині, про становлення його як історика-професіонала у російських університетах, куди його закинула дисидентська доля як неблагонадійного після перебування у німецькому полоні у роки Другої світової війни.

Ключові слова: радянський тоталітарний режим, політичні утиски за переконання, Антон Черевань.

Данное исследование о Череване Антоне Самойловиче, первом докторе исторических наук, профессоре на Полтавщине, о становлении его как историка-профессионала в российских университетах, куда его завела диссидентская судьба как неблагонадежного после пребывания в немецком плену в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: советский тоталитарный режим, политические преследования за убеждения, Антон Черевань.

This research about Cherevan Anton Samiylovych, the first doctor, professor of Poltava region, on his formation as a professional historian in Russian universities, where he was brought by a dissident fate as a suspected after being in German captivity during World War II.

Key words: The Soviet totalitarian regime, political oppression for their convictions, Anton Cherevan.

Антон Самійлович Черевань – унікальна людина, вчений, педагог, історик, громадянин. Людина, яка на власній долі пережила історичні злами радянської тоталітарної моделі суспільства.

В автобіографії, складеній у 1962 році Антон Самійлович зазначив, що народився він 4 серпня 1906 року в с. Глинськ Опішнянського району, що на Полтавщині, в сім'ї селянина-бідняка. З дев'ятирічного віку 3 роки наймитував пастухом, а потім жив у своїй родині.

У 1926-1928 роках працював на комсомольській і радянській роботах.

Протягом 1928-1930 років служив у Червоній Армії в м. Лубни.

Навчався на робітфаці Харківського інституту соціального виховання (1930-1931 рр.) і в Харківському юридичному комвузі (1931-1932 рр.).

У 1932-1934 роках працював пропагандистом ЦК ЛКСМУ і головою Всеукраїнського бюро пролетстуду.

Антон Самійлович завуалював особисту першу репресію після вбивства Кірова: з кінця 1934 до осені 1935 року працював педагогом дитячого прийомника Харківського обласного управління НКВС.

Протягом 1935-1941 років навчався на історичному факультеті і в аспірантурі при кафедрі історії СРСР Харківського державного університету.

У червні 1941 року добровольцем вступив до лав Червоної Армії, служив командиром взводу, а потім – у штабі 411 стрілецької дивізії і в штабі 686 стрілецького полку.

У травні 1942 року – він, у числі оточених радянських військ під Харковом, потрапляє до німецького полону, будучи контуженим та важко пораненим у голову. Антон Самійлович до кінця березня 1945 року перебував у концентраційному таборі для військовополонених на півдні Німеччини. В кінці березня йому вдалося втекти у напрямку швейцарського кордону і опинитися за лінією фронту.

Будучи переконаним у необхідності подальшого власного буття на Батьківщині, звертається до радянської військової місії, що функціонувала при військах союзників з метою повернення додому. Після підступних і тривалих допитів у СМЕРШі*

* Аббревіатура початкових російських літер гасла «Смерть шпионам!» – відділ контррозвідки народного комісаріату оборони (НКО) СРСР; СМЕРШ був сформований для оборони тилу Червоної Армії, боротьби з дезертирством, шпигунами і диверсантами, а також виконував репресивні функції серед військовослужбовців та мирного населення.

А. С. Черевань бере участь у формуванні радянської дивізії (28 тис. осіб) у місті Гальброні, а у червні місяці батальйон, у якому він служив комісаром, передислоковується у радянську зону окупації Німеччини.

З початком війни з Японією добровільно поїхав у діючу армію на Далекий Схід і служив у Забайкало-Амурському військовому окрузі до червня 1946 року.

З фронту повертається до університету, завершує третій курс аспірантури. У травні 1948 року захищає кандидатську дисертацію «Селянський рух проти закріпачення на Лівобережній Україні (50-70 рр. XVIII ст.)».

Однак, як зазначав А. С. Черевань: «Я не зміг отримати роботу у вищому навчальному закладі України через політичну недовіру по причині перебування у полоні і змушений виїхати на Урал, у Перм, де отримав посаду ст. викладача Пермського (Молотовського) державного університету». На кафедрі історії СРСР історико-філологічного факультету Молотовського університету він читає курси: «Історія СРСР (період феодалізму)», «Джерелознавство історії СРСР», «Історія південних і західних слов'ян», отримує посаду доцента.

Епоха «пізнього сталінізму» визначала політично неблагонадійних, «ворогів народу», залишила негативний слід у долях людських. Продовжувались політичні репресії. У Молотовському державному університеті відголоском «справи лікарів», за словами викладача М. Г. Гуревича, стало полонання на євреїв [1, с. 182]. У серпні 1953 року звільняють з роботи доцента кафедри вищої алгебри А. Раїк, її брат мешкав у Нью-Йорку, завідувача кафедри всесвітньої історії доцента Льва Хаїмовича Кертмана. Звільняють і Антона Самійловича Череваня, але за іншими мотивами. Секретар парткому університету В. В. Кузнецов виправдовується, зазначав, що «товариші Кертман і Черевань звільнені з університету по причині скорочення штатів і на законних підставах» [1, с. 179]. Однак, стосовно А. С. Череваня уточнювалось: «Раніше був членом КПРС. Перебував у німецькому полоні з травня 1942 р. і до закінчення війни – 1945 року». Звільнення з політичних мотивів відбулось, незважаючи на брак в університеті викладачів з науковими ступенями. Серед 189 викладачів університету лише 67 мали учену ступінь. На історико-філологічному таких було 9 [1, с. 179, 180]. Антон Самійлович згадував обставини свого звільнення: «Критичні зауваження з мого боку на адресу тимчасово виконуючого обов'язки завідувача кафедри історії СРСР Хітрова П. І. викликали недоброчинне ставлення до мене і навесні, у зв'язку із можливим закриттям історичного відділення, я був звільнений з університету».

Природний інтелект, освіченість, кремізність характеру допомогли вистояти А. С. Череваню у протиборстві з потужною радянською тоталітарною системою. А. С. Черевань подає документи на конкурс по заміщенню вакантних посад доцента в університети: Карело-Фінський (Петрозаводськ),

Узбецький (Самарканд), Чернівецький; в педагогічні інститути: Смоленський, Великолуцький, Новозибківський і Челябінський. Він надсилає телеграми і листи у більш ніж тридцять вузів Радянського Союзу з метою виявлення наявності вакантних місць з його спеціальності. Свідченням того, що існували вакантні місця на заміщення посади доцента, було те, що деякі університети, зокрема Киргизький та Казахський, просили А. С. Череваня надіслати документи, але згодом відповідали: «Повертаємо Ваші документи за відсутністю вакансій на кафедрі історії СРСР». А. С. Черевань у пошуках роботи двічі побував у Москві, Києві, Полтаві, Харкові, Свердловську. Виконуючий обов'язки директора Полтавського педінституту погоджується прийняти його на посаду доцента, але заступник міністра освіти УРСР Гуленко категорично проти цього. Після безуспішних спроб знайти роботу на посаді доцента з історичних дисциплін у будь-якому вузі СРСР, він надсилає листа до Голови Президії Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилова, де визначає причину відмов його чисельних прохань щодо працевлаштування: «шляхом переписки я намагався виявити наявність вакантних місць по моїй спеціальності, але це не дало позитивних результатів. Мені або зовсім відмовляли, або, після ознайомлення з моєю біографією, делікатно відмовляли у наданні роботи». Подібного листа було надіслано до відділу науки ЦК КПРС. Після цього йому дозволено працювати у Молотовському миському вечірньому університеті марксизму-ленінізму. У червні 1954 року Антона Самійловича обирають на конкурсній основі на посаду доцента. У травні 1956 року після поновлення в лавах членів КПРС, А. С. Череваня обирають завідувачем кафедри історії СРСР Карельського педагогічного університету.

Антон Самійлович, відстоюючи права громадянина, людини в непростій ситуації, що диктувалася умовами функціонування радянської тоталітарної системи, наполегливо працює над майбутньою докторською дисертацією. Об'єктом його подальших наукових досліджень залишається селянство. Якщо кандидатська дисертація була присвячена протестним мотивам українського селянства проти закріпачення у XVIII ст., то об'єктом докторського дослідження стають державні селяни Європейської півночі та Уралу, їх соціально-економічний та правовий стан у другій половині XVIII – 30-х роках XIX ст. До наукового обігу вперше вводяться унікальні історичні джерела з Центрального державного історичного архіву в Ленінграді, відділу рукописів Ленінградської бібліотеки АН СРСР, Центрального державного архіву древніх актів, а також маса історичних документів, які автор почерпнув у чисельних фондах місцевих архівів Архангельська, Вологди, Томська, Кіровська, Свердловська тощо. Основну масу виробників матеріальних благ у цьому районі склали державні селяни, що формувалися протягом XVI – XVIII ст. із числа місцевого неслов'янського населення і руських людей, головно утікачів з ін-

ших регіонів від непосильного важкого феодально-кріпосницького гніту окремих феодалів і феодальної держави. Вагоме місце в дисертаційному дослідженні займає місце правового становища державних селян, які на той час по всій території Росії становили понад 40 % від усього селянства. У дисертаційному дослідженні вивчено систематичну історію формування стану державних селян на окраїнах Росії як наслідок багатовікового опору народних мас проти феодального гніту, освоєння ними величезних територій Європейської півночі, Приуралля, Уралу та Сибіру всупереч волі кріпосницького уряду [2].

Попередні дослідники соціально-економічної історії Уралу та Європейської півночі вивчали історію розвитку промисловості виключно у крупній вотчині, купецькій та державній мануфактурі. Професор В. І. Стрельський у відгуку на докторську дисертацію А. С. Череваня зазначав, що розвитку селянської промисловості, кораблебудування, проникнення товарно-грошових відносин у державне село присвячено три глави дисертації, що само собою є «абсолютно новою сторінкою в історико-економічній літературі по Уралу і Європейській півночі».

У доволі непростих умовах творилась докторська дисертація, підготовка якої вимагала надзвичайної зосередженості, часу, розуміння з боку керівництва наукою в СРСР. 3.07.1961 А. С. Черевань звертається до завідувача відділом науки ЦК КПРС про переведення його на посаду старшого наукового співробітника для завершення докторської дисертації. Позицію дисертанта підтримує доволі авторитетна особистість серед історичного співтовариства, голова експертної комісії з історії Північно-західної Ради з питань координації і планування науково-дослідних робіт з гуманітарних наук професор Мавродін. Однак, не вдалося подолати перепон і на цьому шляху.

У трудовій книжці Череваня Антона Самійловича 10.10.1962 записано: «Звільнено із займаної посади у зв'язку з переведенням у розпорядження міністерства освіти УРСР». Антон Самійлович повертається на батьківщину, працює доцентом, а згодом професором кафедри історії СРСР та УРСР на історичному факультеті Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, читає курси історії СРСР (період феодалізму), допоміжних історичних дисциплін, джерелознавство, історіографію. Антон Самійлович Черевань став першим доктором історичних наук Полтавщини, захистивши у 1968 році докторську дисертацію на масштабну тему: «Очерки истории социально-экономического и правового положения государственных крестьян Урала и европейского Севера России до реформы Киселева», якій автор присвятив декілька років життя. Захист відбувся у Київському ордену Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, та як визнавав сам автор, як історик-професіонал він сформувався в університетах Росії.

Від себе додамо: титанічна працездатність, глибокі професійні переконання, величезне ба-

жання відстояти і захистити власні людські, громадянські права привели до перемоги неординарної особистості над потужними важелями радянської суспільно-політичної системи, спрямованими на підпорядкування людини під єдиний радянський шаблон.

Не просто вдався захист докторської дисертації. Адже то був час розквіту радянських анонімок, які творили заздрісні і злі люди. Зволікалося затвердження докторської дисертації. Доцент Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка Верезомська Олександра Луківна, нині покійна, надзвичайно порядна і мудра жінка, а таким зазвичай було близьке оточення Антона Самійловича, згадувала: «Антон Самійлович взяв мою руку і сказав: «Шуро, моя докторська дисертація обов'язково буде затверджена». Він був глибоко переконаний у правильності результатів своїх наукових здобутків, і готовий їх захищати. Вища атестаційна комісія (ВАК) СРСР затвердила наслідки захисту тільки через два з половиною роки після додаткового рецензування дисертації» [3, с. 16].

Антон Самійлович в останні місяці свого життя тяжко хворів. Його хвороба ускладнювалася складними стосунками з керівництвом кафедри. Ніці сірі люди заздрили здібностям, фундаментальним знанням, невіддільному авторитету серед студентів, його науковим успіхам.

У його полтавській просторій, світлій трикімнатній квартирі, що на вулиці Леваневського, 9 головним скарбом якої залишається унікальна (третьою по рахунку) бібліотека і незабутні приватні, я б назвала дисидентські, зустрічі з учнями. За роки його студентства це були часи щасливого спілкування, формування світоглядних громадянських засад.

Антон Самійловича дуже непокоїло радянське табу на дослідження резонансних суспільно-політичних тем: голодоморів, політичних репресій. «Шкода, – говорив він улітку 1974 року, – що підуть із життя професійні історики, свідки тих подій. А ми в змозі дослідити, дати відповідну оцінку доволі непростій політичній ситуації».

Його дуже непокоїли прояви надмірної бюрократизації суспільно-політичного життя в країні. Він порівнював доступність влади у різні епохи: «У 1930-і рр. легше було потрапити на прийом до Любченка, у Харкові, – говорив він, – ніж сьогодні до голови сільради».

Антон Самійлович щиро відгукувався на запрошення різних офіційних установ прочитати лекцію. Вважав у такий спосіб можливим за радянського суспільно-політичного контролю просвітити народ. Він у душі був інтернаціоналістом, противником расової чи національної дискримінації. Наводив приклади глобальних історичних міграційних людських потоків: великого переселення народів III – IV ст. н.е., завойовницьких воєн, асиміляцій тощо. Робив висновок: «Яка може бути мова про чистоту нації, раси?»

Антон Самійлович щиро вірив у торжество добра і справедливості. Тому, що сам був таким.

Він був надзвичайно принциповим, відстоюючи власну позицію, безпринципним із кар'єристами та науковими підлабузниками. Щиро прощав людські помилки. Відстоював у ректораті, деканатах інтереси студентів. «Адже студенти – теж люди», – говорив він. У ті роки непросто жилося особливо студентам-історикам. Ми перебували на особливому ідеологічному детекторі. У кожній студентській групі були «стукачі». Антон Самійлович про це знав і намагався забезпечити нас від необдуманих кроків, щоб не мати зайвих клопотів у педінституті, а то і в управлінні спецслужб.

Антон Самійловича поважали студенти за людяність, глибину знань, за демократизм. Назавжди залишилась в пам'яті відкрита череванівська посмішка, його відоме «Чому?», звернення до студентів-істориків: «Кожної миті відчувайте себе істориками. На вулиці ставте запитання: а в зв'язку з чим і чому була збудована ця споруда чи пам'ятка архітектури тощо? Шукайте відповіді».

Антон Самійлович любив Полтаву. Йому подобалось наодинці, зі студентами чи з молодшим сином Гришею бродити її зеленими садами, вулицями, пагорбами. Це були незабутні інтелектуальні прогулянки...

З літа 1974 року стан здоров'я професора Череваня різко погіршився, коли хвороба відступала, Антон Самійлович інтенсивно працював, щиро ділився з учнями своїм досвідом, поспішав жити.

У березні 1975 року природа скаженіла. Різко змінювалася температура повітря, після інтенсивного потепління швидко похолодало, на першу зелену траву випав березневий сніг. Антона Самійловича госпіталізували до лікарні. Стрибав кров'яний тиск, частішали серцеві напади. Професор свідомо ставився до власного стану здоров'я. «Чертовски хотілось би ще пожити!» – вирвалося у нього в один із останніх наших відвідин. 24 березня 1975 року Антон Самійлович відійшов у вічність, полишивши по собі добру пам'ять вченого, учителя, громадянина, унікальної Людини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лейбович Олег. В городе М. Очерки социальной повседневности советской провинции. – М. : «РОССПЭН», 2008.
2. Черевань А. С. Очерки истории социально-экономического и правового положения государственных крестьян Урала и европейского севера России до реформы П. Д. Киселева : Автореф. дисс... д-ра ист. наук. – Киев, 1968.
3. Єрмак О. П. Життєвий і творчий шлях А. С. Череваня // Перші Череванівські читання. Зб. мат-лів регіональної наук.-практ. конф. – Полтава : ІОЦ ПДУ, 2007. – 98 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; к.і.н., доцент Є. Г. Сінкевич*

© Г. Т. Капустян, 2010

Стаття надійшла до редакції 22.06.2010